

## ❖ DRUKKERSKNECHTEN IN EEN BUS ❖



EESTERDRUKKERS EN BOEKVERKOPERS verenigden zich in de Vroegmoderne Tijd in de Nederlandse Republiek in een gilde. De functie en de rol die deze gilden hadden, verschilden per stad en in de tijd. Het ontstaan van de gilden lag in het verenigen van mensen die hetzelfde ambacht uitoefenden om de belangen van de leden te beschermen en elkaar in moeilijke tijden materieel en geestelijk te ondersteunen. Het was Middelburg dat in 1590 het eerste zelfstandige boekdrukkersgilde kreeg, gevolgd door Utrecht in 1599. Steden als Haarlem, Leiden en Amsterdam kregen echter pas (veel) later hun zelfstandige boekverkopersgilde in 1616, 1651 en 1662. Duidelijk is dat het om werkgeversorganisaties ging. Of, hoe en vanaf wanneer de drukkers- en letterzettersknechten, de werknemers dus, zich organiseerden, is nauwelijks bekend. Zij konden uiteraard geen lid worden van het gilde van hun meesters, maar wensten wel collegiale ondersteuning in tijden van ziekte en bij overlijden. De positie van een werknemer in de Vroegmoderne Tijd was kwetsbaarder dan die van zijn werkgever. Nog meer dan bij de meesters was er bij de knechten behoefte aan de oprichting van een eigen steunfonds als sociaal vangnet. Bij ziekte of na een ongeluk kwam er immers geen geld binnen en was men overgeleverd aan de liefdadigheid zoals van de diaconie (kerk) of de armenzorg (stad). Zo'n steunfonds voor knechten heette knechtsbus (of -bos).

REGLEMENT  
OP DE  
BUSSCHE,  
VOOR ALLE  
BOEK-DRUKKERS  
EN  
LETTER-SETTERS  
KNEGTS.



GEDRUKT voor DE BUSGESELLE,  
M. D. CC. XLV.

#### DE KNECHTSBUS



EN knechtsbus was geen onderdeel van een gilde, net zoals het gilde niet bedoeld was voor de knechten. Ook was de bus geen 'kapel' die in enkele grotere drukkerijen de arbeidsverhoudingen regelde. De knechtsbus was bedoeld voor de knechten die in een van de ambachten binnen de stad werkzaam waren. Het hoofddoel van de bus was (per ambacht) financiële steun te bieden in geval van ziekte, ongevallen, pensioen en overlijden. Ziektegeld keerde men per week uit, begrafenisgeld was er zowel voor de busgezel als voor zijn vrouw of achtergebleven weduwe en werd uitgekeerd aan de nabestaanden. Voor de ouderdomsinvaliden was er een maandelijks 'gagement': een uitkering die lijkt op een pensioen.

Hoewel al sinds de zestiende eeuw binnen diverse ambachten werknemers zich verenigden in een knechtsbus, werd de eerste en ook de enige bus voor boekdrukkers- en letterzettersknechten in ons land relatief laat opgericht: in het jaar 1741 in Utrecht, mogelijk omdat het aantal drukkersknechten op dat moment pas groot genoeg was om tot een rendabele oprichting te komen. Die bus was tevens de laatste van alle opgerichte knechtsbussen in Utrecht.

Evenals het gilde waar hun bazen deel van uitmaakten, was de bus officieel gereguleerd en ook het beheer van de bus viel onder het toezicht van de lokale vroedschap. Dit betekende dan ook dat het reglement niet enkel voor oprichting, maar ook voor alle wijzigingen, tot de kleinste aan toe, diende te worden voorgelegd, beoordeeld, goedgekeurd en bekrachtigd door dezelfde vroedschap. Het stadsbestuur stond welwillend tegenover de oprichting van knechtsbussen, omdat ze verlichting van de armenzorg inhielden. Vastgelegd was dat extracten van reglementen zoals de vroedschap die had goedgekeurd en genoteerd in haar resoluties, voor iedereen toegankelijk in druk moesten verschijnen. Evenals bij de andere ambachten, zoals bijvoorbeeld die van de metselaars en de tegelbakkers, dienden ook de knechten van de drukkerijen het reglement voor hun knechtsbus te laten drukken. Zo verscheen er in 1745 in Utrecht een gedrukt reglement van de knechtsbus voor de letterzetters- en boekdrukkersknechten en, zoals gebruikelijk, bevatte dit reglement ook de hoogte van de contributie voor de deelnemers en in welke situaties (en onder welke voorwaarden) men financiële ondersteuning uit de bus kon ontvangen.



# E X T R A C T,

Uyt de Resolutien van d'Ed. Agtb. Heeren Borgermeesteren en Vroedschap der Stad Utrecht, *Maandag den 20. November, 1741.* Gehoord het rapport van de Heeren BOUDAEN, en andere Gecommitteerden tot den Boekverkopers Gilde, op de Requeste den 4. September 1741. gepresenteert by de Boek-drukkers Knegts, verzoekende tot soulaas van haarlieden Sieken, en by derselver Overlyden, tot support der Begraavenisse, het opregten van een Bussche, om by een ieder daar inne te contribueren; Producerende Zy Heeren Gecommitteerden, ende doende leesfen het navolgende Concept, of ontworpenen Articulen tot de voorschreve Bussche, als volgt:

## ART. I.

**O**nder dese Busch zullen begrepen zyn alle de Boek-Drukkers en Letter-Setters Knegts / geenen uytgesondert / als Jongens / die onder de twee Gulden 's Weeks verdienen.

II. Zal yder Knecht gehouden zyn / alle veertien Dagen te betalen / de Getrouden 6 stuivers / en de Ongetroude 4 stuivers.

III. Alle de Knegts van Bupten komende / en alhier Werke willen / zullen mede gehouden wesen te betalen 4 stuivers alle veertien dagen / en Man met Vrouw te samen 6 stuivers.

IV. Ter directie van dese Busch zullen verkoren worden / met meerderhepd van stemmen van alle Bus-gezellen / vier Bus-meesters / welke pertinente aantekeningen moeten houden en doen van den Ontfang en Aftgaaf der Busch-penningen; alleen uyt liefde / sonder eenige boldoening of verteering daar booz te genieten; doch by en exempt zyn van alle lasten in de tyd hunner Bestieringe boozvallende.

V. De Busch-meesters in der tyd / zullen gehouden zyn Sondags om de veertien dagen te sitten / tot den Ontfang der booznoemde Penningen / tusschen de klokke 11 en 12 Uren / Doozmiddags / op de boete van 4 stuivers.

VI. De Busch gezellen zullen alle gehouden zyn / ter bestemder plaatsze en uure haar booznoemde Busch-penningen te betalen in handen der Busch- en Recken-meesters / op de boete van 2 stuivers t'elken reize te verbeuren.

VII. De Vier booznoemde Busch meesters zullen de Busch administreren de tyd van een Jaar / na welke tyd Twee van de Vier Busch-meesters zullen afgaan / en weder Twee Busch-meesters in plaats van



E Utrechtse knechtsbus van 1741 diende als verzekering voor ziekte, ongevallen, ouderdom en begrafeniskosten van knechten die werkzaam waren in alle drukkerijen in de stad. Wie er onder deze bus zou vallen, was in het eerste artikel al ondervangen: 'Onder dese Busch zullen begrepen zyn alle de Boek-Drukkers en Letter-Setters Knegts, geen en uytgesondert, als Jongens, die onder de twee Gulden 's Weeks verdienen.' De knechten dienden elke veertien dagen de contributie te betalen. Die bijdrage was verplicht: wie niet betaalde, mocht ook niet werken. Getrouwde knechten waren zes stuivers verschuldigd en ongehuwden vier stuivers. Dit verschil had te maken met de begrafeniskosten voor de vrouw en het steunbedrag dat een weduwe zou krijgen: wie niet getrouwd was, had immers geen partner om eventueel te begraven en liet ook bij eigen overlijden geen weduwe na. De bus viel onder het beheer van 'busmeesters' die nooit langer dan twee aaneengesloten jaren mochten aanblijven. Dezen beheerden de kist met het contributiegeld en waren tweewekelijks op zondag tussen elf en twaalf uur in de kapel van de Dom aanwezig om het geld te innen, de zogenaamde 'busdagen'. Betaalde een knecht niet tijdig, dan volgde een boete van twee stuivers per keer.

Als een van de gezellen kwam te overlijden (of zijn vrouw) dan had hij/zij recht op een 'Eerlijke Begraffenisse'. Familieleden kregen hiervoor *f* 36,- ter beschikking, die ze naar eigen invulling mochten besteden. Een zieke busgezel kreeg zonder uitzondering wekelijks vijftig stuivers steun, maar voorwaarde was wel dat hij aan de busmeesters kennis had gegeven van zijn ziekte middels een doktersverklaring (op eigen rekening). Er werd niets uitgekeerd bij ziekte als gevolg van kleine ongelukken die betrokkene niet beletten naar buiten te gaan. Later werd toegevoegd dat ook ongelukken als gevolg van ruzies en vechtpartijen niet verzekerd waren. Iemand die ongeneeslijk ziek werd en inkomsten had genoten voor een jaar en zes weken (*f* 145,- totaal), zou nog een eenmalige schenking ontvangen, waarvan de hoogte mede vastgesteld werd op basis van de balans van de bus. Dit was uiteraard naast de voor hem gereserveerde *f* 36,- voor een begrafenis. Iemand die oud was geworden en niet meer in staat was om te werken, kreeg een bijdrage van maandelijks vier gulden 'of naar uytrekening der Busch-penningen, meerder'.

De bus van letterzetters- en boekdrukkersknechten is in Utrecht de enige knechtsbus geweest die haar leden een vorm van pensioen heeft geboden.



EZE en andere regels omtrent de hoogte van de uitkeringen, herinschrijving en ook wanbetaling waren in het reglement van 1741 vastgelegd. Het oorspronkelijke reglement was blijkens de jaarrekeningen gedrukt door Willem Jan Reers, drukker van de Staten van Utrecht, voor f 5,40. In 1742 en 1744 volgden wijzigingen van het reglement die goedgekeurd dienden te worden door de vroedschap en waarvan de extracten eveneens gedrukt werden. Hiervoor werd f 0,80 resp. f 3,50 betaald. Dat er in korte tijd tot tweemaal toe aanpassingen plaatsvonden in het oorspronkelijke reglement, leidde ertoe dat men de drie losse extracten bundelde. In 1745 kreeg Reers opdracht tot het drukken van een katern met de integrale tekst van de drie extracten uit de resoluties: het basisreglement van 1741 en de toevoegingen uit 1742 en 1744. Dit 'convoluut' verscheen onder de titel: *Reglement op de bussche, voor alle boek-drukkers en letter-setters knechts*. Op de titelpagina is een heel toepasselijk vignet gedrukt van het interieur van een drukkerij met drukkers- en letterzettersknechten aan het werk. Deze afbeelding is niet onbekend. Zij werd ook al in 1615 gebruikt door Jacob Jacobz en Hans Walschaert. Via de Utrechtse Statendrukker Amelis Jansz Paddenburgh kwam het in bezit van diens (indirecte) opvolger Reers. Deze kreeg voor het drukken van 200 exemplaren f 5,05: zo'n 2,5 cent per katern. Vier gedrukte exemplaren van dit reglement zijn bewaard gebleven: twee in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam, een in Het Utrechts Archief en de vierde in particulier bezit (Bert van Selm, na 1991 bij De Ammoniet). Alleen dit laatste exemplaar is voorzien van een contemporain omslag van perkament (mogelijk kalfsleer).



De 1745-editie is het oudst bekende gedrukte reglement van de Utrechtse knechtsbus. Voor zover bekend zijn er geen gedrukte exemplaren bekend van de drie eerdere reglementen. Met de gedrukte reglementen (de bundeling uit 1745 en de latere uit 1778 en 1782) en de in Het Utrechts Archief bewaard gebleven 'Rekeningen van de bus- en rekenmeesters van de Letterzetters- en

Boekdrukkersknechts-gildebus, 1742-1792' kan men een gedetailleerd beeld schetsen van de organisatie van de letterzetters- en drukkersknechten. Zoals vastgelegd in het reglement dienden busmeesters namelijk aan het einde van hun actieve periode de jaarrekening te presenteren. De jaaroverzichten van deze knechtsbus van 1742 tot en met 1792 zijn allemaal bewaard gebleven. De busmeesters verzorgden het jaaroverzicht (op één vel) en deden dat ieder op hun eigen manier: zo is het jaaroverzicht van 1746 geheel gedrukt, dat van 1762 ingevuld op een voorgedrukt formulier en zijn de overzichten van 1778, 1779 en 1781 fraai gekalligrafeerd.

#### JAARREKENINGEN

**H**LK jaar kende 26 busdagen. Wie toe wilde treden, mocht op voorhand niet ziek zijn en kon de eerste zes maanden niets van de bus ontvangen. De eerste die ziekgeld mocht genieten, was Jacob Cousijnse, die acht weken lang *f* 2,50 kreeg. Nicolaas van Rijnberk kreeg *f* 36,- voor de begrafenis van zijn vrouw en na een ongelukkige val kon Michiel van Cornegge vier weken lang beroep doen op ziektégeld. W. de Leeuw was in 1747 de eerste langdurig zieke knecht, aan wie in een half jaar *f* 27,50 werd uitgekeerd. In 1746 ontving de eerste drukkersknecht zijn gagement (pensioen). Deze Michiel Outhof toucheerde totaal *f* 48,-. Veel was het niet, maar hiervoor was de bus mede opgericht: om ook oude collega's een bijdrage te gunnen op hun oude dag.

Een vraag is hoeveel knechten in de periode 1742-1792 waren aangesloten bij deze bus en hoeveel financiële steun ze ontvangen hebben uit het fonds. Op basis van de gegevens van de inkomsten uit busdagen valt een schatting te maken van het aantal Utrechtse boekdrukkersknechten dat deelnemer was in de bus. In het jaar 1742 (het eerste volledige jaar van de bus) waren er ongeveer 43 knechten. Dit blijft een schatting omdat de inkomsten van de busdagen niet waren gespecificeerd en schommelden door het verschil in de bijdragen van gehuwde en ongehuwde knechten, boetes en wanbetalingen. Het lijkt er op dat het aantal knechten in de jaren erna afnam tot ongeveer 25 in 1762, om vervolgens weer aan te trekken tot 35-40 man en rond 1789 te eindigen met opnieuw ongeveer 42 knechten.

De bus had al binnen vijf jaar dusdanig veel geld in kas, dat werd besloten tot aanschaf van een obligatie van 400 gulden. In 1772 bezat men zelfs voor






keren bedrag op maximaal vier gulden per maand werd vastgesteld, kwam dit in de praktijk nooit in de buurt. De gepensioneerden moesten het voortaan doen met de restantjes. Dit kwam erop neer dat men in 1783 een bedrag van f 165,90 onder elkaar diende te verdelen. Dit daalde snel tot een dieptepunt in 1789 met het onderling te verdelen bedrag van slechts f 5,90. Ook bij de knechtsbussen in andere beroepsgroepen bleek het hoopvolle uitzicht op een redelijk pensioen niet haalbaar. Een vraag is hoeveel steun uiteindelijk de knechten wél ontvingen uit het fonds.

Uit de jaarrekeningen blijkt dat de meeste knechten (wat betreft ziekte) weinig steun verkregen uit het fonds. Van de 122 vermelde namen ontvingen twintig personen tijdens hun loopbaan één week ziektegeld (f 2,50), zestien knechten twee weken, elf drie weken en tien knechten vier weken. Verreweg de grootste groep knechten ontving één keer een periode ziektegeld in hun leven (n = 48; 39,7%), terwijl er 24 in twee verschillende jaren ziek genoeg waren voor een uitkering. Geconstateerd kan worden dat de meeste knechten in hun loopbaan amper een beroep deden op het ziektegeld. Een flink aantal knechten overleed na een ziekbed. Van de 38 knechten die begraven zijn in de periode 1742-1792, kregen er maar liefst 22 (de gepensioneerden daarin niet meegerekend) in het jaar van overlijden ziektegeld. Vermeldenswaard zijn de drie knechten Mathijs Buijtendijk, Cornelis de Leeuw en Martinus de Bruijn die in het jaar voorafgaand aan en in het jaar van hun overlijden respectievelijk f 67,50; f 125,- en f 150,- ontvingen. De meeste knechten overleden na een kort ziekbed: zeven na een ziekbed van één week en acht binnen een maand.

Een vraag die hiermee samenhangt is wat de tijdsduur was van de loopbaan van de knechten. Recordhouder op basis van de jaarrekeningen blijkt Bart de Ligt te zijn, die maar liefst 47 jaar als drukkers- of letterzettersknecht werkte in Utrecht. Zo'n lange periode was echter geen uitzondering. Tien procent van de 122 genoemde knechten heeft een arbeidsverleden van meer dan dertig jaar en bij meer dan de helft van de vermelde namen is dat een periode van langer dan zeven jaar. Deze perioden staan wel voor het minimum aantal dienstjaren, namelijk het verschil tussen de eerste en de laatste vermelding in de jaarrekeningen. Vanzelfsprekend zijn er knechten geweest die al voor de oprichting van de bus werkzaam waren in het typografische ambacht, dan wel ná 1792 daarin nog gewerkt hebben. Daarbij vinden we van eenderde van de genoemde knechten slechts één teken van leven in de jaarrekeningen, wat zeker niet wil zeggen dat ze maar kortstondig lid waren van de bus. Een fraai

voorbeeld is Willem van der Vorst die ten minste 28 jaar aangesloten was bij de bus, maar pas in het jaar van zijn overlijden (1784) een week ziektegeld kreeg. Dat hij zo lang bij de knechtsbus aangesloten was, weten we omdat hij vanaf 1757 in het totaal elf jaren busmeester is geweest, overigens het hoogste aantal dienstjaren als busmeester. Knecht Jan van Kessel kennen we alleen doordat hij in 1764 zijn vrouw begroef. Van een drietal busmeesters zijn de namen niet vermeld tussen de zieken en overledenen en van een onbekend aantal knechten vinden we helemaal geen naam in de jaarrekeningen terug.

#### BESLUIT

 N 1798 werden in de Bataafse Republiek de gilden opgeheven, al bleven hun fondsen bestaan. Dit gold ook voor de Utrechtse letterzetters- en drukkersknechtsbus die na 1811 eveneens voor niet-vakgenoten werd opengesteld. Hij bleef nog ruim een eeuw bestaan, waarin de grootste verandering de afschaffing van het ingestelde 'pensioengeld' was (vanaf 1872). Voortaan keerde de bus enkel nog uit bij ziekte en na overlijden. Langzaamaan liep het aantal leden terug en in 1918 werd gesproken over het liquideren van het fonds, wat in 1923 daadwerkelijk plaatsvond. Hoewel de Utrechtse drukkersknechten de laatsten waren die een knechtsbus oprichtten, zijn het juist de typografen geweest die ruim honderd jaar later (in 1866) als eersten in ons land een vakbond opgericht hebben. ✨

juli 2017

Rindert Jagersma



Over knechtsgilden en knechtsbossen zie: E. M. A. Timmer, *Knechtsgilden en knechtsbossen in Nederland. Arbeidersverzekering in vroeger tijden*, Haarlem 1913. Over de knechtsbus voor de Utrechtse drukkersknechten zie: G.A. Evers, 'De „Bussche voor alle boek-drukkers en letter-settersknechts" te Utrecht', in *De Tampon*, 22 (1941-1942), pp. 17-28. Evers beschreef de geschiedenis van de bus tot en met de liquidatie van het fonds in 1923, maar hij ging minder diep in op de informatie die de jaarrekeningen bieden. Van de vier bekende exemplaren van het reglement uit 1745 bevinden zich er twee in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam (sign. O 06-1304 en O 59-509), één in Het Utrechts Archief (sign. HUA DK 2017-92) en ook één in particulier bezit (De Ammoniet). Dit exemplaar zal na verschijning van dit hoofdstuk door de eigenaar geschonken worden aan Het Utrechts Archief, samen met een begeleidende uitgave van 'Trias Typographica' waarin Jagersma dit hoofdstuk verder zal uitwerken. Bovendien zal

in 2018 van zijn hand een vervolgstudie over de knechtsbus verschijnen. ☼ De verzamelband met de jaaroverzichten van de busmeesters ('Rekeningen van de bus- en rekenmeesters van de Letterzetter- en Boekdrukkersknechts-gildebus, 1742-1792') is in Het Utrechts Archief onder toegangsnummer 708, inventarisnummer 142 te vinden. De afbeelding van de jaarrekening van 1778 is hier verkleind en digitaal 'gedrukt' door drukkerij Mostert & Van Onderen (Leiden); de opname is vervaardigd door Het Utrechts Archief. Geïnspireerd door het O-initiaal dat Reers in het reglement van 1741 toepaste, is gezocht naar hetzelfde of een vergelijkbaar type. Twee series achttiende-eeuwse sierinitialen (van een groter corps) bleken uiteindelijk die O-initiaal het meest te benaderen (Charles Enschedé, *Typefoundries in the Netherlands*, Haarlem 1978, pp. 302-303). De gekozen D, E en I zijn hier verkleind. Het toegepaste sluitvignet dateert uit de negentiende eeuw. Het werd voor de bus ontworpen en als titelvignet op de reglementen van 1827, 1836 en 1841 toegepast. Het hier afgebeelde vignet is dat van 1841: *Reglement voor de letterzetter- en boekdrukkersbus en andere daartoe behorende leden*. Het bevindt zich in Het Utrechts Archief (sign.VV01 (1855 019)); ook deze opname is verzorgd door het archief. Het vignet is op ware grootte afgebeeld. De illustratie van het drukkersmerk is ontleend aan de titelpagina van de knechtsbus (exemplaar van De Ammoniet) en is vergroot. De afbeeldingen van zowel de titel- als de tekstpagina zijn verkleiningen van opnamen die eveneens door Het Utrechts Archief vervaardigd zijn. De bestanden ervan zijn voor een contrastrijke reproductie in Photoshop schoon- en vrijgemaakt door H. Arentsen (Lochem). Clichémaker Repro Hermans (Rotterdam-Hoogvliet) heeft ten slotte van alle opnamen magnesiumclichés vervaardigd. De productie van dit hoofdstuk voldeed volledig aan de door het ☼ AMK gestelde milieueisen.



